

УДК 343.974.159.922.27

Бусол Олена Юріївна –

заступник начальника відділу Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю при Раді національної безпеки і оборони України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

Олігархізація політичної влади в Україні як одна із специфічних форм організованої злочинності

Розглянуто процес олігархізації політичної влади в Україні за роки незалежності держави.

Ключові слова: олігархізація, олігархія, еліта, громадянське суспільство, політична влада.

Олігархія (грець. oligarchia), від стародавн.-грець. (oligon), “декілька” та стародавн.-грець. (arche), “влада”) – форма правління державою, при якій влада належить вузькому колу осіб (олігархів) і відповідає їх особистим інтересам, а не діє на користь усім членам суспільства [1].

На сьогоднішній день проблема олігархізації економіки й політики в Україні та в інших країнах світу не вважається достатньо дослідженою. Різні аспекти цього явища розглядалися такими авторами як А. Гальчинський, А. Колодій, Я. Боренько, Т. Хрущ.

Вивчаючи процес детермінації та трансформації організованої злочинності в Україні, що є сьогодні актуальним питанням, не можна обійти стороною тему виникнення та панування такого явища як олігархізація політичної влади за роки незалежності України. Метою статті є показати наявність тісного зв'язку між виникненням олігархії та поширенням організованої злочинності, впливу першої на стан економіки нашої держави.

Про олігархію як форму володарювання, тип політичного режиму писали ще давньогрецькі філософи Платон та Аристотель. Так само

як мон(о)-архія – влада одного, полі-архія – влада багатьох (форма розосередженого правління, що забезпечує панування принципів плюралістичної демократії), оліг(о)-архія – влада кількох, небагатьох. В усіх цих термінах присутня вказівка на кількість володарів (один, багато, декілька) та саме слово володарювання (старогрецьке *archein*). Це означає, що без політичного панування олігархів не буває. Тому не слід їх плутати з багатими бізнесменами чи просто підприємливими людьми. Тільки ті багатії, котрі намагаються встановити “диктатуру небагатьох” (явну чи залаштункову) є олігархами. Олігарх – це не просто багатій, а один із можновладців, що правлять у своїх приватно-групових інтересах, до того ж, в основному або виключно, силовими методами.

Олігархія протиставляється аристократії, як її викривлена форма. В аристократії керують нечисленні, але, ставлячи завданням свого керування загальний добробут, в олігархії – також нечисленні, але ті, які мають корисливу мету. По тому як здійснюється доступ до олігархії, можна виокремити чотири її види: 1) відкрита, тобто доступ кар’єрним шляхом відкритий всім громадянам; 2) закрита, олігархи самі регулюють доступ у своє коло; 3) спадкова, посади олігархів “спадкуються”; 4) тиранічна, не існує ніякого загального порядку та законів, а панує грубе свавілля тих, хто захопив владу [2].

Олігархічні відносини панують у сфері здійснення державної влади, їм притаманна непрозорість, клановість і своєрідна феодална корпоративізованість. Такі відносини стосуються невеликої групи людей, які реально впливають на державну владу та чиновників, котрі цю державу обслуговують [3, с. 774].

Йдеться не про кількість олігархів у парламенті, а про класичну систему олігархізованих партій. Це явище було відоме на початку 20-х років минулого століття в Європі. Олігархізація в українському варіанті – це коли свої правила гри нав’язують 4 – 5 найбагатших партій, які були вже тривалий час у парламенті групою чи фракцією, тобто мали багато можливостей проводити власні закони, лобіювати ідеї. Один депутат може поставити якість питання, але його не вирішити. А якщо йдеться про групу чи фракцію, то вона має силу запропонувати закон, провести його, проконтролювати, як він виконується. Партії, представлені у Верховній Раді України групами впродовж кількох скликань, є повноцінними суб’єктами законодавчої влади. Лідер у таких партіях не змінювався більше 10 років. До того ж, у них надзвичайно великий центральний комітет і свої контролюючі ревізійні органи [4].

Від того, в чиїх руках влада і як вона опинилася у тих руках, залежить вид переходу та успіхи трансформації старого ладу в новий. В Україні трансформація відбувалася шляхом “вростання” старої еліти (партійної номенклатури і “червоного” директорату) в нові відносини,

при невирішеності проблеми передачі влади (хоча б тимчасової) в руки нових політичних сил, при не сформованості цих останніх і чим далі, тим більший їх розпорошеності поміж різних партій і груп інтересів [5].

Коли у 1991 році Україна опинилась перед альтернативою пост-комуністичного розвитку, політичний вибір був декларований як демократичний, так само й ідея демократії була абсолютною метою трансформації. Одним із популярних підходів до характеристики суспільства початку 90-х років було застосування поняття перехідного суспільства чи перехідного періоду. Політична система вважалась перехідною, доки вона не досягне демократичної форми, однак тут і виявилася слабкість такого розуміння трансформації – реалії нової Східної Європи змусили визнати, що ця кінцева форма демократії аж ніяк не означає її західний зразок, адже в багатьох так званих “перехідних країнах” утворилися певні змішані форми організації та реалізації політичної влади, які, з точки зору перспективи розвитку, однаково спрямовані як у бік демократії, так і в бік авторитаризму [3].

На відміну від західної олігархії, яка завжди утверджувала свої позиції на базі вже накопиченого та сформованого промислового й фінансового капіталу, його концентрації та централізації, доморошені олігархічні структури в Україні мають іншу генетику. Їх соціальною базою (як це підтверджується і прикладом “лазаренківщини”¹) є колишня партійно-радянська номенклатура, що вже за старих часів мала доступ до фінансових ресурсів і через тіньові механізми здійснювала фактичний контроль за ключовими сферами економічної діяльності. Зазначена номенклатура вже на самому старті трансформаційного періоду зуміла, використовуючи свій економічний та політичний вплив, надати здійснюваним реформам таких рис і системних характеристик, які сприяли його багаторазовому примноженню.

У цьому ж контексті потрібно розглядати і морально-психологічні підвалини власної олігархії. Це, з одного боку, успадкована від колишньої номенклатури зверхність у ставленні до людей, відкрита демонстрація вседозволеності та нехтування законами, з іншого, – нічим не стримана “жадоба наживи”, “прагнення за будь-яких умов до збагачення”.

Олігархія, однією з форм якої є “лазаренківщина”, – це особливий тип “панування”, який органічно поєднує у собі не лише тіньову, а й легітимну та законну владу. Типовим для олігархічного угруповання (у його зрілому стані) є, насамперед, наявність політичного синдикату, що поєднує в собі, як правило, друковані видання, контроль над теле-

¹ Павло Лазаренко – Прем’єр-міністр України 1996–1997 років. 14 вересня 1998 року Генеральна прокуратура України порушила кримінальну справу проти Павла Лазаренка за розкрадання державного майна в особливо великих розмірах. Пізніше Суд Швейцарії приговорив його до ув’язнення за відмивання грошей у банках Швейцарії.

каналами, має під своєю опікою відповідні політичні структури (партії, а то й блоки). Мова йде і про офіційну представленість синдикату в парламенті, про посади у центральних органах виконавчої влади та в органах місцевого самоврядування, а також про інші видимі та невидимі функціональні структури політичного спрямування, факт існування яких надає проблемі особливого звучання [6].

Як результат, у другій половині 1990-х років в Україні склалася система управління, яка прирєкла державу на бідність [7].

Як наслідок непослідовності у здійсненні приватизації, зволікання з аграрною реформою тощо, в країні знизилися всі економічні показники.

Причиною нерєформаторської поведінки владної еліти в Україні була саме якість цієї еліти, її склад і джерела формування. Повільний економічний розвиток – це прямий наслідок невміння старої номенклатури господарювати за ринкових умов, а звідси і зосередження нею зусиль на недопущенні домінування ринкових механізмів – принаймні до остаточного розподілу та закріплення (на свою користь) колишньої державної власності. Як наслідок, замість розвитку відкритих, конкурентних ринкових відносин сформувався потужний тіньовий сектор економіки з могутніми групами прихованих інтересів і закритих способів не стільки їх захисту, як владного забезпечення [5].

Президентські вибори 1999 року і референдум 2000-го фактично завершили процес олігархізації України. Як політичні актори проявилися більше не партії – з точки зору демократії основні учасники виборчого процесу, а олігархічні групи, які, порівняно з початком 1990-х років, пройшли період структуризації і легітимізації “згори”. За час перехідного періоду Україна набула рис недемократичного суспільства, в якому політичними децидентами є лобістські групи (олігархії) без широкої соціальної бази. Поряд із цим спостєригається зростаюча кількість громадських ініціатив (формальних і неформальних), які охоплюють незначне коло осіб і частково інспіровані самою олігархією для створення, з одного боку, видимості правової та демократичної держави, а, з іншого, – ситуації, аби потенційно активні громадяни “чимось таки зайнялися” і не заважали реалізувати абсолютну політичну владу.

Саме тоді в Україні відбувалися процеси групової активності, які стали проявом активізації громадянського суспільства. Першими політичними групами, які брали участь у процесі й трансформувалися у партії, були, безсумнівно, ті, що входили до “Демократичного блоку” і сформували у Верховній Раді УРСР опозиційну групу, “Народну раду”. Опозиція в тодішньому квазі-парламенті володіла достатньою підтримкою груп ззовні. У 1990-1991-х роках це проявилось у діяльності студентських й екологічних організацій та незалежних профспілок. На жаль, ці групи мали анонімичний характер – вони мали потенційну змо-

гу увірватись у політичну систему і проголосити свої вимоги, проте, через низьку структурну і функціональну здатність не були в змозі інструменталізувати ці інтереси [8].

Разом із тим, ватро зазначити, що хоча рівень доходів звичайних громадян в Україні залишався низьким, однак темп їхнього зростання впродовж 2000–2008 років випереджав відповідні показники в Російській Федерації, навіть попри те, що темпи підвищення ВВП поступалися аналогічним у сусідній державі. Галузі, зорієнтовані на задоволення внутрішнього попиту (харчова, деревообробна, машинобудівна), в Україні розвивалися випереджальними, порівняно із Росією, темпами. Отже, національний дохід у “бідній” Україні розподілявся рівномірніше, ніж у “багатій” Росії. Причина полягала в тому, що “політична нестабільність” у демократичній Україні змушувала політичну еліту розширювати соціальну зорієнтованість державної політики, щоб продовжити своє політичне життя. Зобов’язання, які політична еліта брала на себе перед кожними попередніми виборами, хоч і не повністю, але доводилося виконувати.

Хоча середні показники доходів у Росії напередодні світової економічної кризи були вищими за українські, й наші заробітчани освоювали всі традиційно прибуткові для некваліфікованих працівників місця роботи у сусідній державі, рівень соціальної захищеності найбільш уразливих верств суспільства в “бідній” Україні був вищим. Наприклад, мінімальна заробітна плата 2008 року в РФ становила лише 2300 руб. (460 грн), тоді як в Україні було 515 грн, а мінімальна пенсія – 1260 руб. (252 грн), натомість в Україні – 470 грн. Щоб зрозуміти реальну вартість цих показників, варто пам’ятати, що офіційний прожитковий мінімум у РФ на той час для працездатних становив 4,33 тис. руб. (866 грн), а для пенсіонерів – 3,19 тис. руб. (638 грн).

Виявляється, українська “постійна політична нестабільність” таки мала незаперечні соціальні переваги над встановленою авторитарним тиском російською “багдадською стабільністю” [9].

Але все ж однією з основних економічних і структурних диспропорцій, які накопичилися в українській економіці ще до початку світової фінансової кризи і лише загострилися в 2009–2010 роках, є критичний рівень олігархізації економіки України (концентрації основних структуроформуючих сфер під контролем кількох ФПГ) перевищує 70 %. За роки незалежності з України у чотири-п’ять разів більше вивезено коштів, ніж вкладено в неї різними шляхами інвестицій, чого немає у жодній цивілізованій країні світу [10].

Якщо до середини 1990-х років в Україні йшлося переважно про регіональні “клани” (прото-олігархічні групи), які боролися за вплив на центральну владу, представлену тоді так званою “партією влади”, то сьогодні ми можемо говорити про політичне домінування в Україні кланово-

олігархічних груп, які, по-суті, є групами фінансово-економічних інтересів "у законі". Ними створено свої фракції та патронажні партії у Верховній Раді України й використовують владу для максимізації своїх надприбутків і політичного впливу, спираючись на "право сильного". Нині низка найвпливовіших парламентських груп і фракцій є утвореннями кланово-олігархічного типу [5].

За оцінками західних експертів, економіку України сьогодні контролюють близько десяти кланів (фінансово-промислових груп, серед яких "Тасс", "Приват", "Фінанси і кредит", "СКМ", "Інтерпайп" та ін.), або близько 100 "олігархів". Між ними точиться постійна "війна" за наближеність до представників верхніх щаблів влади, а дехто з них серйозно претендує на вищі посади в державі. Подібні явища відповідають умовам, за яких діє закон Кеннета Ерроу¹, згідно з яким в умовах незрілої демократії політичні рішення щодо використання бюджету завжди будуть недостатньо ефективними, якщо є більше двох альтернатив його використання. Оскільки рівень демократії в Україні є недостатнім, то можна очікувати неефективне використання значних сум бюджетів різних рівнів. Показовим прикладом є сьогодні ситуація з відшкодуванням ПДВ із бюджету, наданням різноманітних пільг тощо. Досить часто податкові та інші фінансові пільги надаються підприємствам і галузям, за якими стоять певні фінансово-промислові групи. У цьому аспекті можна, наприклад, розглядати експеримент у гірничо-металургійному комплексі України, від проведення якого бюджет не доотримав значні суми, хоча сам експеримент сприяв зростанню прибутковості цього комплексу. Але отриманий приріст доходів значною мірою розподілявся між великими акціонерами, найбільшими з яких є представники кількох олігархічних угруповань Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей та м. Києва [11].

Як показують дослідження вчених НАН України, за останні 15 років відбулася стрімка стратифікація в минулому однорідного суспільства. Хибний шлях приватизації викликав формування власника, націленого на примноження багатства не внаслідок відтворювального виробничого процесу, а в результаті нових перерозподільних актів, у тому числі з джерел державного бюджету. Нечисленна група привласнила значну частину суспільного багатства, а більшість змушена працювати за мізерну заробітну плату, яка не тільки не дозволяє придбати житло, автомобіль тощо, але й не забезпечує нормального відтворення

¹Кеннет Джозеф Ерроу (англ. *Kenneth Joseph Arrow*; народився 23 серпня 1921 р. в Нью-Йорку) — американський економіст, лауреат Нобелівської премії з економіки 1972 року (разом з Джоном Гіксом) «за новаторський внесок у загальну теорію рівноваги і теорію добробуту», автор праць у галузі економіки науково-технічного прогресу, організації та управління виробництвом, загальної теорії економічної рівноваги й апарату виробничих функцій.

робочої сили, а, отже, не зацікавлює у результатах праці. Поряд із неефективним власником став неефективним працівник. У той же час, заробітна плата не стала рівнем оцінки праці, а її продуктивність далека від існуючих потреб. Сформовані стереотипи поведінки власника і робітника дуже далекі від потреб налаштування ефективного виробництва. Це є однією з найбільш фундаментальних проблем організації економіки, яка вкрай важко піддається вирішенню.

За 20 років Україна досягла критичного рівня олігархізації [10]. За даними ірландського журналу *International Living*, який щорічно публікує Індекс якості життя (*Quality of Life Index*), у загальносвітовому рейтингу Україна у 2010 році опинилася з 68-го на 73-му місці, потрапивши до однієї групи з такими державами, як Намібія (72), Ботсвана (74) та Тринідад і Тобаго (75). Причому за економічним критерієм Україна перебуває у трійці найгірших країн. За даними видання, вартість життя в Україні значно вища, ніж у США, й анітрохи не нижча, ніж у сусідній Польщі [12].

Разом з тим, мільярди, зароблені українськими громадянами, не можуть бути використані ними, оскільки концентруються в руках вузького прошарку олігархії та держави, яка має власні плани щодо їх застосування. Вони накопичуються на закордонних рахунках окремих осіб, інвестують зарубіжні економіки, вкладаються в дорогу нерухомість в елітних місцях світу олігархами, прізвища яких фігурують у засобах масової інформації. Все це – замість того, щоб інвестувати у розвиток виробництв товарів і послуг, яких потребує широкий загал населення держави. У свою чергу, олігархи діляться лише з державою. Однак в умовах авторитаризму навіть ті кошти, що надходять до бюджету, витрачаються не в інтересах більшості суспільства [9].

Отже, співвідношення явища олігархії й громадянського суспільства в сучасній Україні – це свого роду симбіотична взаємозалежність двох суперечливих і навіть, взаємовиключних сегментів політики.

Натомість громадянське суспільство, тобто відносини між громадянами та їхніми асоціаціями (групами), які формуються на принципах самостійності та автономії щодо держави, за своєю суттю повинні протистояти замкнутості та непрозорості сучасного політичного процесу.

Громадянське суспільство активізується, коли виявляє, що політик бере участь у корупційних аферах, або якщо правоохоронні органи не можуть викрити небезпечного злочинця, або якщо кошти платників податків ідуть на непотрібні війни, або якийсь промисловець вирішив побудувати у тихому зеленому містечку завод із переробки сміття тощо. Тоді розпочинаються активні форми протесту, які ставлять владу “на місце”, бо остання розуміє, що невдовзі будуть вибори, а їхній результат залежатиме від довіри громадян до політиків [8].

Неважко здогадатися, яких рис може набути олігархія в Україні, де соціальне розшарування перейшло межі цивілізованості, а “малий клас дуже багатих” не характеризується ні шляхетним походженням і слідуванням вимогам моралі та права, ні освіченістю, ні іншими рисами, які за інших обставин роблять виправдану концентрацію влади в руках “вищого класу”. “Первісне накопичення капіталу”, в процесі якого українські олігархи здобули економічну могутність, здійснювалося не просто брутальними методами. Воно часто було протиправним, нерідко – відверто злочинним. І якщо люди, які звикли зневажати закон у своїй економічній діяльності, привносять свої методи в політику, а тим більше, встановлюють своє безроздільне панування в державі, то жодної надії на збереження прав і свобод громадян не залишається [5].

Сама сутність олігархічного режиму полягає в тому, що рано чи пізно він призводить до втрати суверенітету. Національна держава олігархії не потрібна – потрібні лише гарантії непорушності власності. Водночас, суспільна нестабільність, яку породжує олігархічна влада, може бути загрозою для капіталів та їх власників. І тоді останні вирушають на поклон до іноземної сили, котра допоможе втримати у державі статус-кво.

Як правило, це означає поступки у суверенітеті, але дозволяє олігархії відчувати себе значно спокійніше у “світовій сім’ї братніх олігархій”.

Історія Латиноамериканських країн новітнього часу цілком підтверджує цю тезу. Режими місцевих олігархів-латифундистів в кінцевому рахунку забезпечували власну стабільність через передачу іноземцям ключових ресурсів і проведення зовнішньої політики у руслі “Старшого Брата”. І рано чи пізно постає запитання: хто править, уряд чи, приміром, МВФ? [13].

Концентрування в руках олігархів основної маси грошових коштів, що належать народові України, не тільки наносить шкоду суспільству, але й заважає позитивному іміджу України в очах Європейської спільноти. Треба визнати, що олігархізація в Україні – це одна із специфічних форм організованої, та за своєю суттю й наслідками – економічної злочинності.

Список використаних джерел

1. Википедия [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org>.
2. Мир словарей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://enc-dic.com/politic/Oligarhija-Socialno-Politicheskaja-3587.html>.
3. Nohlen Dieter. *Worterbuch Staat und Politik*. Neuausgabe 1995 / Nohlen Dieter. – Bonn : Bundeszentrale fur politische Bildung, 1998. – 906 S.

Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)

4. Хрущ Т. Як зупинити олігархізацію влади [Електронний ресурс] / Т. Хрущ. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/290619?idsource=155828&mainlang=ukr>.
5. Колодій А. “Олігархи” й “олігархія”: зміст понять та українська політична дійсність / А. Колодій // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки. – 2001. – Вип. 19. – С. 31–35.
6. Гальчинський А. Олігархізація [Електронний ресурс] / А. Гальчинський // День : щоденна всеукр. газета. – 2000. – № 225. – 7 груд. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua>.
7. Початки олігархізації [Електронний ресурс] // Український тиждень 2011. – № 27 (192). – 30 черв. – Режим доступу : <http://www.ut.net.ua/Magazine/192>.
8. Бorenько Я. Громадянське суспільство і політична влада олігархії [Електронний ресурс] / Я. Бorenько. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/borenko.htm>.
9. Крамар О. Багата держава – бідні громадяни [Електронний ресурс] / О. Крамар. – Режим доступу : <http://mobile.tyzhden.ua/>.
10. Рівень олігархізації української економіки перевищує 70 % / Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://aratta-ukraine.com/news_ua.php?id=14439.
11. Карлін М. І. Фінансова система України [Електронний ресурс] / М. І. Карлін // Перша українська електронна бібліотека підручників. – Режим доступу : <http://pidruchniki.com.ua>.
12. У загальносвітовому рейтингу якості життя Україна порівнялася з Ботсваною [Електронний ресурс] / Український тиждень. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/6936>.
13. Олещук П. Олігархізація влади – прямий шлях до перетворення на колонію [Електронний ресурс] / П. Олещук / Украинское новостное Интернет-издание. – Режим доступу : <http://newzz.in.ua/ukrain>.

Рассмотрен процесс олигархизации политической власти в Украине за годы независимости государства.

The process of the oligarchization of the political power in Ukraine for years of the state independence is considered.

Стаття надійшла до редакції журналу 5 грудня 2011 року.